

بنای سرخه دیزه، قلعه‌ای ساسانی بر سر شاهراه خراسان

صبا غلامی^۱

سید رسول موسوی حاجی^۲

چکیده

در روستای سرخه دیزه از توابع کرند غرب بقایای بنایی باستانی قرار دارد که گاهنگاری آن احتمالاً مربوط به دوران ساسانی است. در متون تاریخی و سفرنامه‌های دوران اسلامی اشاره‌های بسیاری به قلعه‌ای نظامی در منطقه‌ای به نام مَرَجُ القلعه و روستای مورد بحث شده است. غرب ایران در اواخر دوران ساسانی اهمیت فراوانی پیدا کرد. کرمانشاه در این دوران مورد توجه شاهان ساسانی قرار گرفت. یکی از عواملی که این منطقه را مورد توجه قرار داد عبور شاهراه خراسان از کرمانشاه است، این جاده تجاری در واقع مسیر اصلی ورود از بین‌النهرین به نجد ایران است که مسیر تجاری پراهمیتی را به وجود آورده بود و از چند هزار سال پیش از میلاد مورد توجه بوده است. بنای مورد بحث درست در گردنه پاتاق قرار گرفته، این گردنه موقعیت استراتژیک و فوق‌العاده حساسی دارد و در طول تاریخ ارزش نظامی بسیاری داشته است. این نوشتار بر آن است تا با رویکرد جغرافیای تاریخی و تحلیل و تطبیق داده‌های باستان‌شناسی با اطلاعات ذکر شده در منابع صحت اطلاعات جغرافیایانویسان در ارتباط با قلعه سرخه دیزه و مرج‌القلعه را بررسی کند و گاهنگاری و کاربری احتمالی آن را بیان کند.

واژگان کلیدی: قلعه سرخه دیزه، کرند، مرج‌القلعه، ساسانی، رویکرد جغرافیای تاریخی.

۱. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه مازندران (نویسنده مسئول). saba_gholami69@yahoo.com

۲. استاد گروه باستان‌شناسی دانشگاه مازندران. seyeyed_rasool@yahoo.com

مقدمه

کند غرب یکی از شهرهایی است که در مسیر تجاری خراسان ساخته و در منابع تاریخی و کتاب‌های سیاحان و جغرافیانویسان از آن به عنوان مرج‌القلعه یاد شده است؛ در بسیاری از آن متون به ماهیت قلعه‌ای ساسانی نیز در این منطقه اشاره کرده‌اند. در روستای سرخه دیزه بقایای یک بنای باستانی وجود دارد که احتمال دارد مربوط به دوره ساسانیان باشد. روستای سرخه دیزه نخستین روستا پس از خروج از شهر کرد است. بنا بر سر راه مهم و استراتژیک سرپل ذهاب به قصر شیرین، نزدیک بنای سنگی پاتاق و مجموعه قلعه یزدگرد و بنای زیج منیژه قرار گرفته است، نزدیکی این اثر در کنار آثار دیگر ساسانی پراکنده در دشت اهمیت این بنا را می‌رساند. فاصله بسیار اندک این بناها با شهر حلوان در دوران ساسانی تأکیدی بر نقش پر رنگ این ابنیه است. حلوان در دوران ساسانیان اهمیت چشمگیری پیدا کرد و به یکی از مهم‌ترین شهرهای امپراطوری تبدیل گردید. در این دوران، حلوان و شهرهای آن در آخرین حد از ایالت جبال و به عنوان دروازه عراق توصیف شده‌اند. در منابع ساسانی بنای آن را به قباد ساسانی نسبت می‌دهند، در واقع این شهر مرکز استانی بهنامشاد فیروز است که پنج طسوجبه «پیروز کواز»، «جبال»، «صیمره»، «ارییل» و «خانقین» را در برداشته است (قنبری و خسروی‌زاده، ۱۳۸۹: ۲).

مسیر شاهراه خراسان به عنوان محور ساسانی قصرشیرین- کرمانشاه ثبت و شناخته شده است، متأسفانه آثار موجود در این مسیر کمتر مورد مطالعه باستان‌شناسان قرار گرفته است. بنای مذکور در سال ۱۳۸۳ در فهرست آثار ملی ثبت گردیده (پرونده ثبتی بقایای بنای تپه شماره ۱ و ۲ سرخه دیزه، ۱۳۸۴: ۱۶)، اما تاکنون هیچ مطالعه علمی باستان‌شناسی بر روی آن انجام نشده است. بنابراین، ارائه گاهنگاری دقیقی برای آن تا زمان انجام کاوش‌های باستان‌شناسی امکان‌پذیر نیست. در این پژوهش سعی شده تا با مطالعه اشاره‌هایی که به شهر و بنای مذکور در منابع مکتوب سیاحان و جغرافیانویسان صدر اسلام شده است و پس از تطبیق، مطالعه و تحلیل مواد فرهنگی به دست آمده از محوطه سرخه دیزه گاهنگاری آن مشخص شود. در این مقاله به این موضوع که «آیا مرج‌القلعه همان شهر کرد امروزی است؟» و به قلعه‌ای که در منابع از آن یاد شده و برخی آن را قلعه نظامی، برخی دیگر کاروانسرا و گاه کاخ می‌دانند پرداخته می‌شود. بر اساس مطالعات جغرافیای تاریخی و شواهد معماری احتمال دارد این قلعه، همان قلعه ساسانی واقع در مرج‌القلعه باشد که تا دوران عباسی نیز از آن استفاده می‌شد.

موقعیت قرارگیری اثر

بقایای بنای سرخه دیزه در استان کرمانشاه، شهرکرد غرب، در سمت راست جاده‌ی کرند به سرپل ذهاب، در روستای سرخه دیزه به فاصله‌ی ۶ کیلومتری پاتاق، در ۶۰ کیلومتری اسلام‌آباد غرب، در فاصله‌ی ۲۵ کیلومتری شهر سرپل ذهاب، ۳۰ کیلومتری کرند غرب و ۱۲۵ کیلومتری کرمانشاه قرار دارد. در موقعیت طول جغرافیایی ۳۲،۴۶ و عرض ۳۲،۳۴ در ارتفاع ۱۲۱۶ متری از سطح دریا قرار گرفته است. بنای مذکور در میان مردم بومی با عنوان بنای سنگی نیز شناخته می‌شود. روستای سرخه دیزه در شمال و شمال‌شرقی این محوطه قرار دارد و در اثر مرور زمان و فعالیت‌های راه‌سازی آسیب شدید دیده است. جاده‌ی شنی و ماشین‌رو از سمت جنوبی تپه تا روی تپه و در ضلع جنوب و جنوب‌شرقی آن نیز جاده‌ی دیگری به طرف روستا کشیده شده است. اهالی روستا به علت احداث باغ خصوصی ضلع شرقی تپه را تخریب کرده‌اند. با توجه به شیوه‌ی ساخت و نوع مصالح به کار رفته در ساخت و ساز، بنا احتمالاً مربوط به دوره‌ی ساسانی است (پرونده‌ی ثبتی بقایای بنای تپه‌ی شماره‌ی ۱ و ۲ سرخه دیزه، ۱۳۸۴: ۱۶). این بنا در طی دوران‌های اسلامی قرن ۸ هجری به عنوان یک بنای مسکونی استفاده می‌شده است. بقایای آجرهای قرمز رنگ در سطح تپه و محوطه پراکنده است. در ضلع جنوب‌شرقی بنا بقایای دیواری سنگچین با ملاط گچ وجود دارد که به دلیل ساخت و ساز و تغییرات زیاد بر سر این سازه در طی زمان آسیب زیادی دیده است^۱ (پرونده‌ی ثبتی بقایای بنای تپه‌ی شماره‌ی ۱ و ۲ سرخه دیزه، ۱۳۸۴).

قلعه‌ی ساسانی سرخه دیزه

خارج از شهر کرند، در روستای سرخه دیزه، بقایای قلعه‌ی عظیمی از روزگار ساسانیان قرار دارد. امروزه به جزء بقایای ناچیزی از معماری و مصالح قلعه‌ی چیزی بر جای نمانده است. این قلعه از مصالح قلوه سنگ و ملاط ساخته شده است. یکی از دیوارهای قلعه که سالم مانده عرضی حدود ۵/۷۰ متر دارد. در ساختمان این قلعه از قلوه سنگ و ملاط از دو نوع آجر با دو رنگ مختلف به رنگ نخودی و با ابعاد ۸×۳۰×۳۶ سانتی‌متر و رنگ قرمز به ابعاد ۷×۳۰×۳۶ سانتی‌متر استفاده و قسمتی از روستای سرخه دیزه بر روی این بنای عظیم ساسانی ساخته شده است (جلیل کرمانشاهی و گلزاری، ۱۳۴۶: ۹۳). در ضلع شمال غربی دیوار سنگی، بقایای سازه‌ای سنگی شبیه به پله وجود دارد

۱. تصویر پرونده ثبتی اثر در پیوست مقاله قابل مشاهده است.

که از این حیث به بناهای عمارت خسرو و بان قلعه شباهت دارد که مسیر دسترسی به آن از طریق پلکان میسر می شده است.

ابن حوقل اعتقاد دارد مرج القلعه شهری است با بارویی مهم و حول و حوش آن روستاهای پرجمعیتی وجود دارد. یعقوبی پس از اشاره به موقعیت منطقه و استفاده از مراتع آن برای خلفای عباسی ذکر می کند، آثاری از یک قصر ساسانی در آن وجود داشته است (لسترنج، ۱۳۷۷: ۲۰۷). ابودلف خزرگی بنای مذکور را با عنوان دژی شگفت‌انگیز از قوم عاد معرفی می کند «در مرج القلعه شهر زیبایی وجود دارد، در آنجا قلعه ویرانی مشرف بر باغ‌های شهر موجود است که گفته می شود پرویز یکی از پسران خود را در آن جا به قتل رسانیده است و دژ مزبور در اثر این اتفاق ویران شده است» (ابودلف خزرگی، ۱۳۵۴: ۵۹). از توضیحات او می توان برداشت کرد که هنگام مشاهده اش در سال ۳۴۱ هجری، بنا رو به ویرانی نهاده بود و او به دنبال توجیهِی برای تخریب آن بوده است.

همچنین او در کتاب سفرنامه خود از جاده خراسان و مرج القلعه چنین یاد می کند «جاده خراسان و مکه از آن می گذرد، این راه به قصر شیرین منتهی می شود». از حلوان به طاق گرا، از آنجا به مازورستان و از آنجا به مرج القلعه و آن مرغزار وسیعی است که دژ و آثار شگفت‌انگیزی در آن وجود دارد. در ادامه ذکر می کند در مرج القلعه شهر زیبایی وجود دارد که هوای آن بسیار سرد است (همان، ۵۸). بر اساس تطبیق با شرایط جوی کنونی منطقه، شهر کنند تنها شهر قرار گرفته بر سر راه خراسان از کرمانشاه تا قصر شیرین است که آب و هوای سرد و میزان بارش برف و باران بالایی دارد. ابن الرسته در *العلاق النفیسه* پس از توضیح مسافت طی کرده چنین حکایت می کند «راه از میان دره‌ای پر درخت می گذرد تا به مرج القلعه منتهی شود که در آن قلعه بزرگی است» (ابن الرسته، ۱۳۸۰: ۱۹۴). یاقوت حموی نیز بیان می کند «و هی مدینه فی مرج القلعه بینها و بین سابله خراسان» که اشاره به قرارگیری مرج القلعه بر سر شاهراه خراسان دارد (حموی، ۱۳۸۰: ۳۴).

همان طور که گفته شد، مصالح مورد استفاده برای ساخت بنای سرخه دیزه قلوه سنگ و آجر است، ابعاد آجرهای مورد استفاده در بنا نیز ذکر شد. ابعاد آجرهای سرخه دیزه در جدول شماره ۱ با ابعاد آجرهای به کار رفته در بناهای دیگر اشکانی و ساسانی مقایسه شده است.

جدول شماره ۱: مقایسه ابعاد آجرهای سرخه دیزه با آجرهای بناهای اشکانی و ساسانی (نوراللهی، ۱۳۹۶: ۹۷).

نام محوطه	اندازه (سانتی‌متر)	گاهنگاری	منابع
سرخه دیزه	۸۷ × ۳۰ × ۳۶	ساسانی [؟]	-
دلبرجان افغانستان	۱۰ × ۲۵-۳۰ × ۳۸	اشکانی	بزنوال، ۱۳۷۹: ۱۸۳
قلعه یزدگرد	۶/۵ × ۳۱ × ۳۱ ۶/۵ × ۳۰ × ۳۰	اشکانی و ساسانی	Keal, 1967: 109
دشت قلعه گرگان	۹ × ۳۷ × ۳۷ ۸ × ۳۲ × ۳۲	اشکانی و ساسانی	Kiani, 1982: 52
کیش	۹ × ۳۶ × ۳۶	ساسانی	Longdon, 1933: 122
طاق کسری	۷/۵ × ۳۰ × ۳۰ ۱۲ × ۳۹ × ۳۹	ساسانی	Keal, 1967: 109 Longdon, 1933: 117
آشور	۶ × ۳۰ × ۳۵	اشکانی	بزنوال، ۱۳۷۹: ۱۶۰
ایوان کرخه	۸ × ۳۲ × ۳۷	ساسانی	Keal, 1967: 109
دامغان	۸ × ۳۷ × ۳۷	ساسانی	Keal, 1967: 109
هگمتانه	۷ × ۳۶ × ۳۶ ۹-۸ × ۳۳ × ۳۳	اواخر اشکانی	مازیار، ۱۳۹۱: ۴۰۶
اولتان قالاسی	۱۰ × ۳۶ × ۳۶ ۱۰ × ۳۲ × ۳۲	ساسانی	علیزاده، ۱۳۸۶: ۶۰
قلعه ضحاک	۳۲ × ۳۲ × ۶ ۳۳ × ۳۳ × ۶	اشکانی	Kleiss, 1973: 171

هدف از این مقایسه یافتن ابعاد تقریبی و نزدیک به ابعاد آجرهای سرخه دیزه است. در میان محوطه‌هایی که در جدول ذکر شده‌اند، ابعاد آجرها با یکدیگر قرابت دارد، محوطه طاق کسری و ایوان کرخه نزدیک‌ترین عدد را برای ابعاد آجر نسبت به سرخه دیزه دارد. این محوطه از بعد جغرافیایی اهمیت استراتژیک بسیار بالایی دارد. این قلعه درست در گردنه پاتاق که نخستین ارتفاع سخت و تقریباً صعب‌العبور پس از پستی‌های بین‌النهرین و قصرشیرین در زاگرس است قرار دارد. این روستا در نقطه انتهایی ایالت جبال قرار گرفته است.

چنان که پیشتر ذکر شد، این بنا از بعد جغرافیایی بسیار به محوطه‌های شاخص اشکانی و ساسانی نزدیک است، بنای معروف زیج منیژه که هنوز کاربری آن مورد بحث است (غلامی، ۱۳۹۸: ۱۷)، دشت قلعه شاهین و در نهایت بنای یادمانی طاق گرا که در ۶ کیلومتری این اثر قرار گرفته است. همچنین مجموعه عظیم قلعه یزدگرد در روستای بان زرده که در شمال مجموعه قرار دارد.

اهمیت این ناحیه و شاهراه‌های ارتباطی آن افزون بر جنبه نظامی و استفاده آن، منافع اقتصادی نیز داشته است، به همین علت مسأله دیگری که با توجه به موقعیت قرارگیری این قلعه اهمیت پیدا می‌کند ساخت آن بر سر راه تجاری خراسان بوده است. این جاده، بخشی از مسیر جاده ابریشم، که مسیر حرکت کاروانیان را از تیسفون به خانقین، حلوان، کرمانشاه، نهاوند همدان و... متصل می‌کرده، از دوران اشکانیان اهمیت فراوان داشته است. پارتیان دو جاده بسیار مهم را تحت نظارت خود داشتند: یکی جاده‌ای که از فرات شروع می‌شد و امروزه با نام محور ساسانی قصرشیرین- کرمانشاه ثبت شده است، پس از عبور از سوریه و شمال بین‌النهرین، از دجله می‌گذشت و وارد تیسفون و ولاشگرد می‌شد. پس از آن به طرف جبال حرکت می‌کرد، از بیستون می‌گذشت و وارد اکباتان می‌شد (میرزایی، ۱۳۸۴: ۲۶). اهمیت این مسیر در دوران ساسانی نسبت به دوره پیش بیشتر می‌شود، گزارش‌های جغرافیایانویسان ایرانی و عرب در صدر اسلام و تاریخ‌نویسان رومی بر اهمیت این منطقه و توجه ویژه پادشاهان ساسانی به آن تأکید می‌کند (محمدی‌فر، ۱۳۸۵: ۱۸۱). افزون بر راه باستانی جاده ابریشم، این منطقه به عنوان بیلاق پادشاهان ساسانی اهمیت پیدا کرد. در گفتار نویسندگان و جغرافیایانویسان به شهرها و مکان‌های بسیاری اشاره شده است (همان). حلوان در اوایل دوره ساسانیان، تجدید بنا شد و به عنوان دروازه شرقی تیسفون، پایتخت ساسانیان، مطرح گشت. با توجه به این اهمیت می‌توان جمعیت فراوان شهر را تصور کرد (قنبری و خسروی‌زاده، ۱۳۸۹: ۲). رونق و شکوفایی اقتصادی شهر، نتیجه عبور کاروان‌های تجاری از آن بود. این مسیر تجاری و اهمیت بسیار آن در طی دوران اشکانی و ساسانی می‌تواند دلیلی برای ساختن مجموعه بناهای واقع در مسیر و همچنین موقعیت بنای سرخه دیزه با قرار گرفتن بر سر این راه تجاری می‌تواند گویای کاربری آن باشد.

وجه تسمیه مرج القلعه

در منابع جغرافیانویسان و سیاحان اسلامی از منطقه مورد بحث با نام مرج القلعه یاد می‌شود. به تعبیر لغت نامه دهخدا واژه مرج در زبان عربی به معنی زمین بایری است که علف و خاربن در آن می‌روید، به معنی چمن‌زار، چراگاه و علفزار نیز آمده است (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۳: ۲۰۶۱۷). همچنین ذکر می‌کند «مرج معرب مرغ است، جایی که دواب در آن چرا می‌کنند» (همان). بر اساس اشاراتی که در متون نوشته شده در دوران اسلامی از این منطقه شده است، این منطقه پوشش جنگلی‌ای از درختان بلوط دارد که با تطبیق اشاره‌های شده در متون و نوع پوشش گیاهی‌ای که امروزه در منطقه مشاهده می‌گردد همخوانی دارد. در قرون نخستین اسلامی این نقطه به علت موقعیت طبیعی که جنگل آن را محصور کرده است، مرج‌القلعه نامیده می‌شده یعنی علفزاری که قلعه درون آن است (جلیلی کرمانشاهی و گلزاری، ۱۳۴۶: ۹۳).

ویژگی سفال‌های دوران تاریخی سرخه دیزه

سفال‌های مشخص از دوران تاریخی در این تپه به دو دسته سفال معمولی و سفال لعابدار طبقه‌بندی می‌شوند. سفال‌های معمولی شامل قطعات کوچک به رنگ کرم و نخودی مایل به نارنجی یا قهوه‌ای است. بافت سفال‌ها مستحکم و فشرده است، چرخ‌ساز هستند و از حرارت کافی برخوردار بوده‌اند. تنها یک نمونه سفال لعابدار بر سطح تپه پیدا شده که قطعه‌ای کرم رنگ و چرخ‌ساز و مربوط به بدنه و لبه ظرفی بزرگ است. رنگ خمیره هم‌رنگ سطح سفال است، قسمت داخلی ظرف لعاب دارد. این سفال متعلق به دوره اشکانی است. از سطح تپه سفال‌های مربوط به دوران پیش از تاریخ، تاریخی و اسلامی خصوصاً قرن ۶ هجری یافت شده است. بر اساس مطالعه‌ای که بر روی سفال‌های محوطه سرخه دیزه انجام شده است سفال‌ها با سفال‌های چند محوطه شاخص اشکانی و ساسانی، قلعه یزدگرد، حاجی آباد، قلعه سیرم شاه، ماه نشان زنجان مقایسه شده‌اند که بر اساس نوع تزئین و ویژگی‌های فنی سفال‌ها اعم از فرم لبه و دسته، می‌توان مشابهت زیادی میان سفال‌های محوطه سرخه دیزه با دیگر محوطه‌های نام برده یافت. بنابراین، چنین تطبیقی می‌تواند دلیل بر گاهنگاری سفال‌های سرخه دیزه باشد و نشان می‌دهد که سفال‌ها، ویژگی سفال‌های دوران ساسانی را دارند.

جدول شماره ۲: سفال‌های ساسانی یافت شده در سطح تپه و مقایسه با دیگر محوطه‌های ساسانی

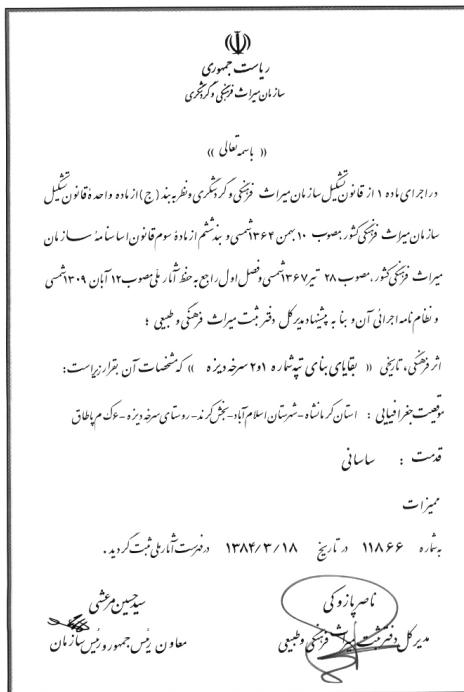
منابع	طرح سفال	ویژگی سفال	سفال یافت شده در سرخه دیزه
Keall; Keall, 1981; fig 8 خسروزاده و عالی، ۱۳۸۴: ۷۰ محمدی فر و طهماسبی، ۱۳۹۳: ۱۴۸		لبه ضخیم متمایل به بیرون	
Keall; Keall, 1981, fig 12, no: 7-8 محمدی فر و طهماسبی، ۱۳۹۳: تصویر ۳۷، طرح ۱		لبه دندان‌دار و چند شیار بر روی لبه	
Keall; Keall, 1981, fig 27, no: 27-35 Azamosh: 1994, fig 180, no: t محمدی فر و طهماسبی، ۱۳۹۳: ۱۴۷		تزیین کنده با شیار ریز	
خسروزاده و عالی، ۱۳۸۴: ۶۶			

نتیجه‌گیری

بنای واقع در روستای سرخه دیزه به علت تخریب فراوان افزایش ساخت ساز باغات و خانه‌های مردم روستا، همچنین جاده‌کشی در اطراف آن آسیب بسیار شدیدی دیده است و قابلیت مطالعات جزئیات معماری را ندارد. همچنین به علت نبود کاوش‌های باستان‌شناسی ارائه‌ی طرحی برای پلان و سبک معماری آن امکان‌پذیر نیست. با این حال با مطالعه‌ی بقایای معماری بر جای مانده از آن مانند مصالح استفاده شده‌ی آن و مقایسه‌ی ابعاد آجرهای بر جای مانده با آجرهای به کار رفته در بناهای ساخته شده در دوره‌ی اشکانی و دوران ساسانی مشابهت بسیاری مشاهده می‌شود. این مشابهت در ابعاد، بیشتر در بناهای قلعه یزدگرد، دشت قلعه گرگان، کیش، طاق کسری، کاخ آشور و ایوان کرخه مشهود است که می‌تواند دلیلی بر تأیید گاهنگاری ارائه شده‌ی جغرافیایونیسان باشد. افزون بر آن با تطبیق اطلاعات ارائه شده از مرجع‌القلعه اعم از شرایط جوی، منظر و چشم‌انداز توصیف شده از دشت، فواصل میان شهرها نشان می‌دهد که مرجع‌القلعه بیان شده در منابع می‌تواند همان کرند امروزی باشد که روستای سرخه دیزه چند کیلومتر بالاتر از آن قرار گرفته و قلعه در آن،

همان قلعه‌ی مشهور ساسانی است. با توجه به محل قرارگیری آن در گردنه‌ی پاتاق و مسیر تجاری راه خراسان احتمال دارد بنا کاربری نظامی داشته است. هدف این قلعه حفاظت از کاروانیانی است که از آن مسیر رد می‌شده‌اند، همچنین کنترل و دیده‌بانی دشت قلعه شاهین که در مقابل آن است و آثار ساسانی متعددی در آن قرار دارد.

کتابنامه

- ابن الرسته، احمد بن عمر. (۱۳۸۰). *الاعلاق النفیسه*. ترجمه و تعلیق حسین قره‌چانلو. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- ابودلف خزرچی، مسعر بن مهلهل. (۱۳۵۴). *سفرنامه ابودلف در ایران (در سال ۳۴۱ هجری)*. با تعلیقات و تحقیقات ولادیمیر مینورسکی. ترجمه سید ابوالفضل طباطبایی. تهران: نشر زوار.
- بزنوال، رولان. (۱۳۷۹). *فن آوری تاق در خاور کهن*. ترجمه سیدمحسن حبیبی. برای معاونت حفظ و احیا سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه). تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه).
- «پرونده ثبتی بقایای بنای تپه شماره ۱ و ۲ سرخه دیزه». (۱۳۸۴). شماره ثبت ۱۱۸۶۶. سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان کرمانشاه.
- جلیلی کرمانشاهی، محمد حسین؛ گلزاری، مسعود. (۱۳۴۶). *کرمانشاهان باستان (از آغاز تا سده سیزدهم هجری قمری)*. [تهران]: وزارت فرهنگ و هنر.
- خسروزاده، علیرضا؛ عالی، ابوالفضل. (۱۳۸۳). «توصیف، طبقه‌بندی و تحلیل گونه‌شناختی سفال دوران اشکانی و ساسانی منطقه ماه‌نشان (زنجان)». مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسی ایران (حوزه شمال‌غرب). به کوشش مسعود آذرنوش. تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری-پژوهشکده باستان‌شناسی.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه. ج ۱۳. چ دوم از دوره جدید. تهران: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.
- علیزاده، کریم. (۱۳۸۶). گزارش مقدماتی کاوش‌های باستان‌شناختی در اوتان قالاسی، دشت مغان اردبیل فصل اول و دوم ۱۳۸۲-۱۳۸۳. تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، پژوهشکده باستان‌شناسی.
- غلامی، صبا. (۱۳۹۸). «پیشنهادی بر کاربری بنای زیچ منیژه در ایالت خالویتیس». عمران، معماری و شهرسازی. ش ۱۵. صص ۱۵-۲۴.
- قنبری، صباح؛ خسروی‌زاده، صباح. (۱۳۸۹). «جغرافیای تاریخی حلوان». پژوهش در تاریخ. ش ۱. زمستان. صص ۱-۱۸.
- لسترنج، گای. (۱۳۷۷). *جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی*. ترجمه محمود عرفان. چ ۸. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- مازیار، سپیده. (۱۳۹۱). «معرفی خشت‌های به کار رفته در سازه‌های تپه هگمتانه». نامورنامه (مقاله‌هایی در پاسداشت یاد مسعود آذرنوش). به کوشش حمید فهیمی و کریم علیزاده. تهران: ایران نگار. صص ۳۹۹-۴۱۰.
- محمدی‌فر، یعقوب. (۱۳۸۵). «مروری بر کلیات جغرافیای تاریخی منطقه زاگرس مرکزی در دوران پیش از اسلام». مطالعات ایرانی. ش ۹. بهار. صص ۱۷۳-۱۹۰.
- محمدی‌فر، یعقوب؛ طهماسبی، الناز. (۱۳۹۳). «طبقه‌بندی سفال ساسانی دره سیمره، مطالعه موردی: قلعه سیرم شاه». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران. ش ۷. پاییز و زمستان. صص ۱۳۳-۱۵۲.
- میرزایی، علی‌اصغر. (۱۳۸۴). «جغرافیای تاریخی امپراطوری پارتیان». رشد آموزش تاریخ. ش ۲۱. صص ۲۱-۲۷.

- نوراللهی، علی. (۱۳۹۶). «توصیف و تحلیل بقایای معماری و آجرهای اشکانی محوطه تشویر طارم زنجان». فصلنامه اثر. ش ۷۶. بهار. صص ۸۹-۱۰۱.
- یاقوت، حموی. (۱۳۸۰). *معجم البلدان*. ترجمه علینقی منزوی. ویراستار محمد جوزی، نادر کریمیان سردشتی. برای معاونت پژوهشی سازمان میراث فرهنگی (پژوهشگاه). تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه).
- Azarnoush, M. (1994). *The Sasanian manor house at Hājābād*. Iran: Lettere
- Keall, E. (1967). "Qaleh_I yazdigird: A Sasanian place stronghold in Persian Kurdistan". In Iran. vol. V. pp. 99- 121.
- Keall, E. J; Keall, M. J. (1981). *The Qal'eh_I Yazdigird Pottery: A Statistical Approach Reviewed works*. Vol. 19: 33-80. Iran: Published by British Institute of Persian Studies.
- Kiani, M. Y. (1982). *Parthian sites in Hyrcania: the Gurgan plain*. Berlin: Dietrich Reimer.
- Kleiss, W. (1973). "QalehZohak in Azarbaijan". AMI. N. F 6. PP: 163-188.
- Longdon, S. (1934). "Excavation at Kish and Baraguthiat 1933". In Iraq. Vol. I. pp. 113-123.